

راهکارهای طراحی در بافتهای تاریخی در روند شهر سازی جدید (تجربه ای از طراحی در بافت تاریخی تبریز)

مهندس حسین اسمعیلی سنگری (عضو هیات علمی پژوهشگاه میراث فرهنگی کشور)
دکتر بهروز عمرانی (استاد یار پژوهشگاه میراث فرهنگی کشور)
f_esmaeli_s@yahoo.com

چکیده:

امروزه یکی از معضلات موجود در شهرهای دارای پیشینه تاریخی در کشورمان تعامل بین بافت جدید تاریخی و نحوه برخورد با این مشکل است. در صورتیکه در کشورهای پیشرفته نه تنها این مورد، یک معضل شهری نمی باشد، بلکه داشتن بافت تاریخی در یک شهر بعلاوه جاذبه های توریستی آن بعنوان یک برگ برنده در مسائل شهر سازی استفاده می گردد. طراحی شهری و شهر سازی مدرن در شهرهای تاریخی باید در خدمت و هماهنگ با ضوابط شهر سازی حاکم در اینگونه بافتهای باشد و اقدام به طراحی قبل از بررسی ضوابط طراحی و شهر سازی در اینگونه بافتهای کاملاً مردود می باشد. بررسیها نشان می دهد که در شهری مثل لندن تمامی افراد متمول و دارای فرهنگ بالا محل زندگی خود را در بافتهای قدیمی شهر انتخاب می کنند، اما در کشوری مثل ایران یک بافت قدیمی و ارزشمند به دلیل بهاندادن به آن به بافتی فرسوده تبدیل شده و به دلیل عدم وجود امنیت در آن کم کم خالی از سکنه شده و بهانه برای تخریب آن مهیا می گردد. این در حالیست که در ممالک پیشرفته تمامی امکانات مدرن که در سایر قسمتهای جدید شهر موجود می باشد به داخل اینگونه بافتهای آورده شده و دولت با در اختیار قرار دادن تسهیلات ویژه برای افراد ساکن در بافت آنها ترغیب به زندگی و نگهداری اماکن تاریخی می نماید و مسلماً هیچ چیز مثل زندگی افراد ساکن در بافت نمی تواند برای حفظ وصیانت بافت مؤثر باشد. در این مقاله سعی خواهد شد با بیان تجربیاتی از طراحی در بافت قدیمی شهر تبریز و راهکارهای ارائه شده، به یک جمع بندی کلی در رابطه با تعامل هر چه بهتر بافتهای قدیمی و جدید دست یابیم.

کلمات کلیدی: بافت، بافت تاریخی شهر، شهر سازی جدید.

– مقدمه

طراحی در بافتهای قدیمی و تاریخی شهرهایی که دارای قدمت دیرینه ای بوده و از بافتی ارزشمند برخوردار هستند بسیار متفاوت و مشکلتر از طراحی در بافتهای بکر و یا جدید می باشد. چرا که طراح در اینگونه طرحها می بایست خود را حافظ و پاسدار میراث بجا مانده از قدیم بداند و در عین حال برای رفاه حال ساکنان اینگونه محلات طرحهای جدید مطابق با تکنولوژی روز دهد. آنچه را که همه می دانیم در اوایل دوره پهلوی بعثت ورود شهر سازی تقریباً مدرن و احداث خیابانها و کوچه های عریض ، اکثر بافتهای ارزشمند کشور دچار آسیب دیدگی جدی گردیده و شاهد تکه تکه شدن یکپارچگی اینگونه بافتها گردیدیم . نکته مهم اینست که این امر در آن هنگام کاملاً عادی و در عین حال تا حدی نیز شاید لازم به نظر می رسید چرا که بهر حال با توجه به تکنولوژی روز و ورود اتومبیل به ایران تعریض معابر امری بدیهی به نظر می آمد ، اگر چه در برخی موارد نیز می توانست به گونه ای بهتر و دقیق تر انجام پذیرد. بهر حال هر چه بود تمام شد ، ولی جالب اینکه امروزه که می توان با تدابیر درست جلوی تخریب اینگونه بافتها را گرفت ، باز هم شاهد احداث خیابانهای عریض از داخل بافتهای کهن و تاریخی شهر ها هستیم .

حال چه باید کرد؟

جواب بسیار ساده و آسان است . تجربه ای که ما از طراحی در بافت تاریخی تبریز داریم ، این می باشد که ابتدا شهر بزرگ تبریز را به محلات تاریخی متعددی که شامل کل بافت قدیمی می باشد ، تقسیم بندی کرده ایم . هر محله برای خود دارای قدمتی دیرینه ، متون قدیمی و حتی از بعد از دو قرن اخیر صاحب نقشه و عکس می باشد. پس از تقسیم شهر به محلات مختلف از جمله محله خیابان ، نوبر ، مهادمهین ، چرنداب و... بروی هر محله شروع به طرح و برنامه ریزی نموده ایم و بسیاری از این طرحها نیز اجرا گردیده اند با توجه به گستردگی و حجم بالای طرحها و مطالب کل محلات طراحی در یک محله را بعنوان نمونه خدمت عزیزان پژوهشگر در این مقاله ارائه نموده و طراحی در بقیه محلات را نیز بصورت پوستر و اسلاید در هنگام همایش ارائه خواهیم نمود.

۱- مفهوم بافت

بافت مجموعه ای از تار و پود تشکیل دهنده یک واحد یکپارچه می باشد که باکم و زیاد شدن یکی از این تار و پودها سیستم یکپارچگی و وحدت شکل خود را از دست داده و به شکل ناموزون در آمده و حتی می تواند به فروپاشی کلی مجموعه منجر شود. در رابطه با بافت قدیم یک محله یا شهر نیز که مجموعه ای از عناصر تشکیل دهنده آن بافت را شامل می شود، این قضیه کاملاً صادق است . بعنوان مثال اگر برج شیشه ای مدرن ساخته شده ای را در بافت قدیم شهر یزد در نظر بگیریم کاملاً به جواب مورد نظر می رسیم . یعنی هارمونی و هماهنگی بین اجزای داخل بافت بصورت یکپارچه و از پیش طراحی شده است که می تواند شکل موزون و زیبا به مجموعه ببخشد و گرنه دارای یک بافت نابسامان و مخدوش خواهیم بود که هر کدام از اجزاء ساز خود را کوک می نماید.

۱-۱- مشکلات موجود طراحی در بافتهای تاریخی

بی شک مهم ترین و بزرگترین مشکل پیش روی طراحان در بافتهای تاریخی هنگامی روی می دهد که مجبور به طرح و احداث یک خیابان عریض در داخل بافتی کهن و قدیمی باشیم . و این قضیه زمانی حاد تر می شود که یک یا چند اثر مهم تاریخی نیز دقیقاً در مسیر خیابان قرار داشته و ندانیم که چه باید بکنیم . مسلماً برای پیشگیری و یادمان چنین مشکلاتی راه حلهای مخصوص فراوانی می توان یافت که با توجه به تجربه طراحی در بافت تاریخی شهر تبریز چند نمونه از آنها بیان می گردد.

۱-۱-۱- همفکری و مشاوره همیشگی میان ارگانهای ذیربط:

شهرداریها بعنوان متولی امور شهر سازی ، سازمان مسکن و شهر سازی بعنوان بزرگترین ارگان شهر سازی کشور ، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری و همچنین کارشناسان شهر سازی استانداری و سازمان منابع طبیعی و محیط زیست بعنوان ۵ عضو اصلی کمیسیون ماده پنج باید به گونه ای با یکدیگر تعامل داشته باشند که همیشه قبل از بروز مشکل با همفکری و مشورت با یکدیگر آنرا پیشگیری نمایند. و به طرق مختلف از جمله تغییر برنامه طراحی و یا عوض کردن مسیر طرح و یا ارائه راه حلهای مناسب برای طرح در منطقه تاریخی اقدام نمایند.

۱-۱-۲- حفظ آثار تاریخی در اولویت اول

طرحهای جدید شهری باید به گونه ای باشد که در وهله اول با حفظ حرائم مربوط به آثار و بناهای تاریخی انجام پذیرد. بعنوان مثال برج جهان نماى اصفهان پس از سالها از ساخت آن به دستور سازمان حفاظت جهانی آثار مجبور به تعدیل و تخریب بخشی از ساختمان در ارتفاعات بالا گردید و بسیاری سرمایه عمومی در این کار از بین رفت. و یا احداث پروژه عظیم مصلی تبریز در جوار بنای تاریخی مسجد علیشاه تبریز (دوره ایلخانی) که اینک مدتهاست متوقف مانده و میلیاردها تومان سرمایه مردم بدون هماهنگی ارگانهای ذیربط از بین رفته است .

۳-۱-۱- ایجاد امنیت و آسایش در بافتهای قدیمی

سازمانهای وابسته به این امر مخصوصا شهرداری و سازمان میراث فرهنگی باید شرایطی را فراهم نمایند تا افراد ساکن در محلات قدیمی هیچ تفاوتی را میان معیشت در بافتهای قدیمی و جدید نه تنها ندیده بلکه با مشوقهائی از جمله اهدای وام ، حذف مالیات و دارائی و ارائه سوبسیدهای خدماتی ورفاهی آنان را بیش از پیش تشویق به ماندن و حفظ و رسیدگی به محل خود نمائیم . ابنیه و محله تاریخی بدون معیشت افراد در آن همچون پیکری بدون روح می ماند برای دیدن روح در کالبد قدیمی شهر لازم است تا مردم ساکن در آن به زندگی در محل خود راغب شوند و مدینه فاصله خود را در قسمتهای جدید شهری جستجو نمایند.

۴-۱-۱- برگزاری سمینارها و همایشهای تخصصی

برای آشنائی با بافتهای تاریخی و تشویق به طراحی در آن و حفظ اینگونه بافتهای ارزشمند ، شایسته است که سازمانهای وابسته به این امر بصورت ملی و بین المللی اقدام به برپایی سمینارهای تخصصی در این رابطه نموده و از طراحان و صاحب نظران شهر سازی و مرمت و احیای بافتهای تاریخی دعوت بعمل آورند تا جدیدترین دستاوردهای علمی - تخصصی خود را در اینگونه همایشها به نظر علاقمندان رسانده تا از اقدامات سنتی و قدیمی و ویرانگر در امور شهر سازی در بافتهای تاریخی کشور که تا بحال بیش از ۸۰٪ بافتهای تاریخی کشور را ویران نموده جلوگیری بعمل آید.

۳-۱-۲- نمونه ای از پیشنهادهای عملی در طراحی در بافتهای تاریخی :

فرض کنیم که احداث یک خیابان عریض که امتداد قسمتی از آن می بایست از مراحل بافت قدیمی یک شهر بگذرد امری اجتناب ناپذیر باشد. از طرفی ارزش تاریخی بافت نیز به گونه ای باشد که نتوان حکم تخریب آنرا صادر نمود. خب در این صورت مسلماتنها چاره کار احداث زیر گذر می باشد تا هم امتداد خیابان حفظ شود و هم بافت تاریخی شهر حفظ گردد. مشابه همین کار را در میدان تاریخی صاحب الامر تبریز که پیش زمینه طراحی میدان نقش جهان اصفهان است ، می بینم . زیر گذری به طول تقریبی یک کیلومتر از زیر میدان تاریخی و مسجد تاریخی صاحب الامر و همچنین قسمتی از بازار تبریز احداث گردیده است.

۲- تاریخچه مختصری از شهر تبریز قبل از اسلام

در سال ۱۳۷۸ ه.ش در پی حفاری اطراف مسجد کبود تبریز که در ابتدا برای احداث پاساژ تجاری انجام می پذیرفت با برخورد با گور ها و اجساد تاریخی و وارد عمل شدن سازمان میراث فرهنگی استان حفاری بصورت علمی و باستان شناسی انجام پذیرفت و با کشف مقابر بسیار در این منطقه که متعلق به ۱۵۰۰ ق.م بود، تاریخ شهر تبریز را به حداقل ۳۵۰۰ سال قبل رساند. به گفته دکتر عیضا هژبر نوبری سرپرست گروه باستان شناسی این سایت از سال ۱۳۷۸ تا ۱۳۷۹، ۴۷ قبر متعلق به هزاره اول پیش از میلاد در محوطه ای به وسعت ۲۰۰ متر مربع مورد کاوش قرار گرفته است^۱. در ضمن آثاری نیز از دوره برنز بطور تصادفی مشاهده شد که این مورد بدون شک سابقه تمدن را در تبریز به پیش از ۱۵۰۰ قبل از میلاد رساند^۲.

ارنست هرتسفلد در کتاب تاریخ باستانی ایران می نویسد: «سارگن دوم پادشاه آشور (۷۰۵-۷۲۲ ق.م) مدتی پس از کسب قدرت، برای از میان برداشتن دشمنان و رقیبان خود اقدام به لشکر کشی و جنگ نمود و از نینوا پایتخت آشور حرکت کرده، از طریق سلیمانیه کردستان عراق و در پس تصرف امیر نشین های جنوب دریایچه شاهی و عبور از پارسوا به سمت شرق رفت و با گذشتن از دامنه های جنوبی سهند خود را به اوشکایا (اسکوی کنونی) رساند. او به دنبال اقداماتی نظامی در مسیر خود، در محل فعلی شهر تبریز که آنرا دژ مضاعف «تاروتی یا تارمیکس» نامیده است، رؤسای اورارتوئی را شکست داد و دیاکو فرمانروای ماد را با خانواده اش اسیر کرد^۳». به عقیده هرتسفلد به علت نزدیک بودن اسکو به تبریز، شهر تاروتی به احتمال زیاد همان شهر تبریز امروزی است. با توجه به اینکه مادها بیشتر در اجتماعات کوچکی بنام ده دژ زندگی می کردند اعتقاد بر این است که تبریز یکی از این ده دژها بوده است. و وجود شهری با دو قلعه تودر تو بیشتر این نظریه را تقویت می نماید.

۱-۲- تبریز بعد از اسلام

حمدالله مستوفی در زهت القلوب بنای شهر تبریز را به سال ۱۷۵ ه.ق به زبیده خاتون همسر هارون الرشید نسبت داده است^۴. اولیا چلیبی سیاح ترک که در قرن یازدهم ه.ق از تبریز دیدن کرده است نظریه جالبی در رابطه با وجه تسمیه شهر تبریز ارائه می دهد: «نام این شهر در زبان مغولی تیوریس و در زبان دری تیوریز و دهقانان تاب ریز و در زبان فارسی تبریز می گویند. یعنی تب را می ریزد. حقیقتا یک نفر مریض تب دار اگر به این شهر وارد شود و از آب گوارا و هوای لطیف این شهر استشمام کند از تب خلاص می شود، مؤسس این شهر هارون الرشید خلیفه عباسی است، زبیده خاتون زن هارون الرشید آب و هوای این شهر را پسندیده و برای نام این شهر علمای فارسی دولت عباسی تبریز گفتند»^۵.

۱-۱-۲- تبریز از دوره ایلخانی به بعد.

هلاکو پس از فتح بغداد در سال ۶۵۴ ه.ق به آذربایجان رفت و در شهر مراغه مستقر شد، تا آنکه در زمان آباقخان (۶۶۳-۶۸۰ ه.ق) سر سلسله ایلخانان، تبریز به پایتختی برگزیده شد. از این پس تبریز خود نمائی می کرد البته نباید از نظر دور داشت که عبور جاده ابریشم از شهر تبریز نیز به عنوان عامل مهمی در مطوح شدن شهر تبریز نقش داشت. نکته بسیار مهم دیگری که نباید از نظر دور داشت اینست که در سال ۱۱۹۳ ه.ق یعنی در دوران زنده زلزله وحشتناکی در تبریز روی می دهد، که به گفته مورخین بعثت وقوع این زلزله حتی یک وجب از دیوارهای ساختمانها بر جای نماند. پس از وقوع زلزله و ویرانی شهر به دستور نجفقلی خان دنبلی حاکم شهر تبریز، شهر دوباره بازسازی شده و یک بارو بر دور آن کشیده شد و به دور این بارو نه دروازه اجراء شده است که عبارت بودند از: (دروازه خیابان، نوبر، مهاردمهین، گجیل، ویجویه، استانبول، شتربان، سرخاب و باغمیشه) دروازه نوبر در محله نوبر شهر تبریز واقع بود. از این ۹ دروازه امروزه فقط دروازه خیابان و باغمیشه پا برجاست.

۳- نوبر

نوبر محله ای بزرگ در جنوب شهر تبریز است که از شمال به محلات راسته کوچه و مهاده مهین و از جنوب به کوههای یانق و از مشرق به محله مارالان و از مغرب به چرنداب و مهاده مهین محدود است. باغ شمال نیز در این محله قرار دارد. مرکز محله میدان مقصودیه است. این محله بیست و شش مسجد دارد که معروفترین آن مسجد میدان است این محله از

۱- مجموعه گزارشات حفاری مسجد کبود، دکتر عیضا هژبر نوبری، آرشیو سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان شرقی.

۲- همان

۳- هرتسفلد، ارنست، ۱۳۵۴، تاریخ باستانی ایران بر بنیاد باستان شناسی، ترجمه علی اصغر حکمت، انجمن آثار ملی ایران.

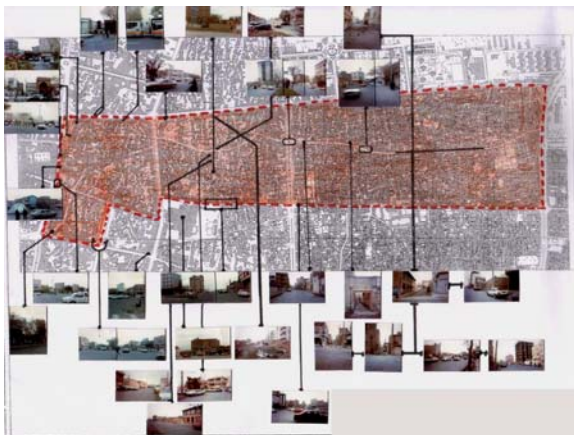
۴- مستوفی، حمدالله ۱۳۶۲، زهت القلوب، به سعی گای لیسترانج، تهران، ص ۷۵

۵- سیاحت نامه اولیاء چلیبی، ترجمه حاج حسین نخجوانی، نشریه دانشکده ادبیات، ۱۳۳۸، صص ۲۷۲-۲۷۳

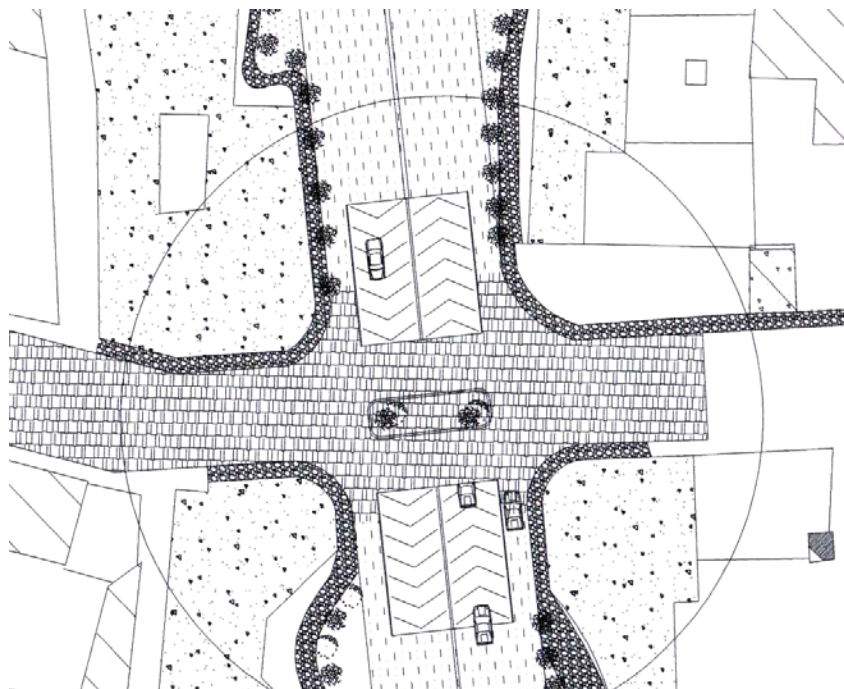
زیر محله های زیر تشکیل یافته است که هر کدام برای خود محله ای کوچک بحساب می آمدند. این محلات عبارتند از : مقصودیه ، عزب دخترها ، حاج اسماعیل و سیدلر . نادر میرزا در رابطه با این محله می نویسد: «کویی بس بزرگ است به جنوب شهر افتاده ، مردمی بسیار و بیشتر با ثروت و اهل تجارت اند به همه سراها عمارات عالیه و بناهای با شکوه نهاده اند و حسن این ابنیه پر از اشجار مثمره و صنوبرهاست . فواکه این کوی بسیار ممتاز باشد. کدخدای این محله میرزا لطفعلی خان ، جوانی است با هوش ، این کدخدائی از پدر به او رسیده و به لقب پدر ، کدخدا باشی ، گویند. و از دودمان بزرگ و وکیل دیوانخانه هم اوست . امروز حکومت مالیات و باج شهر و نواحی نیز او دارد . به حکم دیوان در این محله هنوز مسجدی بنام کدخداباشی وجود دارد»^۱.

دروازه نوپر که یکی از نه دروازه قدیمی تبریز بود در این محله قرار داشته که امروزه اثری از آن وجود ندارد. این محله با توجه به تعاریف مختلفی که در متون و اسناد قدیمی به آن اشاره رفته است ، گستردگی فراوانی را شامل می شود و با توجه به همین گستردگی دارای معضلات و مشکلات بیشتری نسبت به سایر محلات می باشد. از جمله احداث خیابان ۲۴ متری والمان از داخل این محل می باشد که بخش بسیار زیادی از بافت تاریخی محله را تخریب و تحت تأثیر خود قرار داده است . اکنون تمامی مراحل شناخت ، آسیب شناسی و طراحی بافت محله مورد نظر بصورت خلاصه وار و گام به گام بررسی خواهیم کرد.

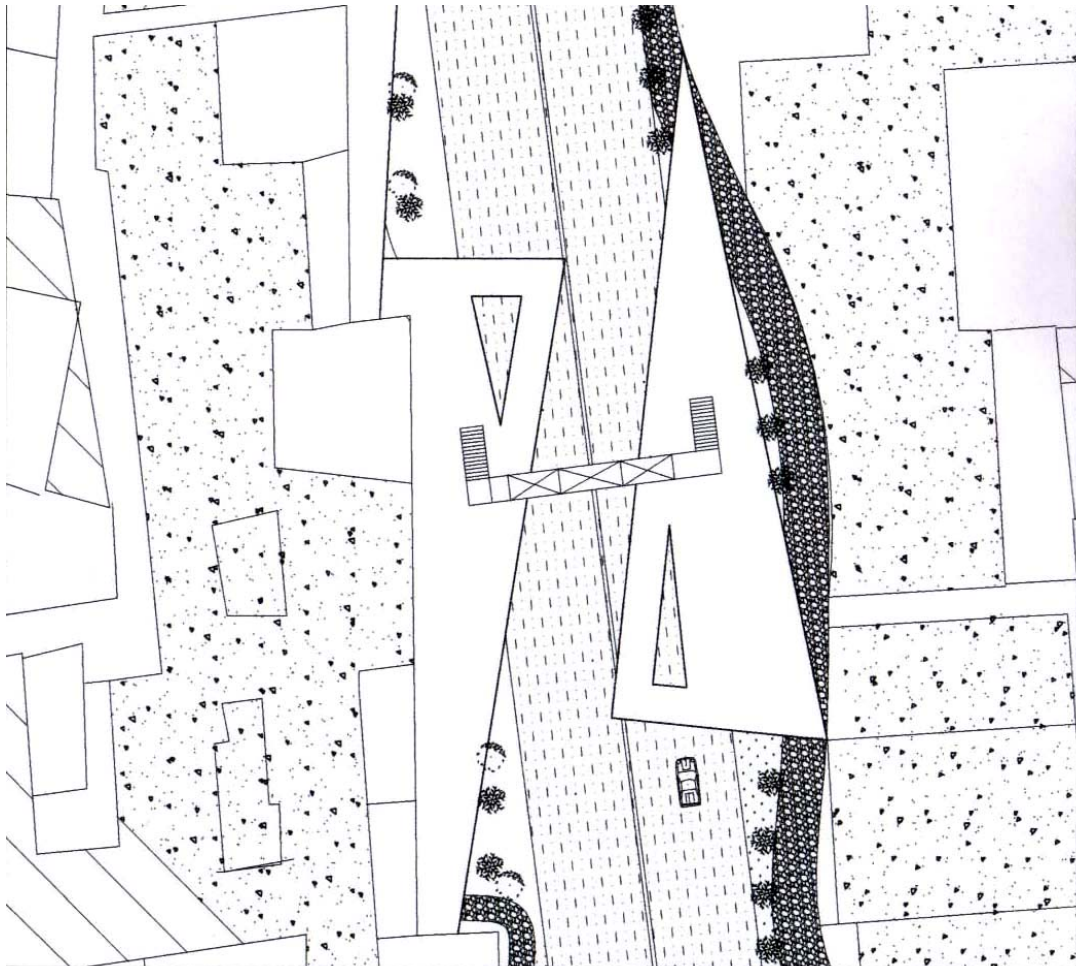
۱-۳- شناخت

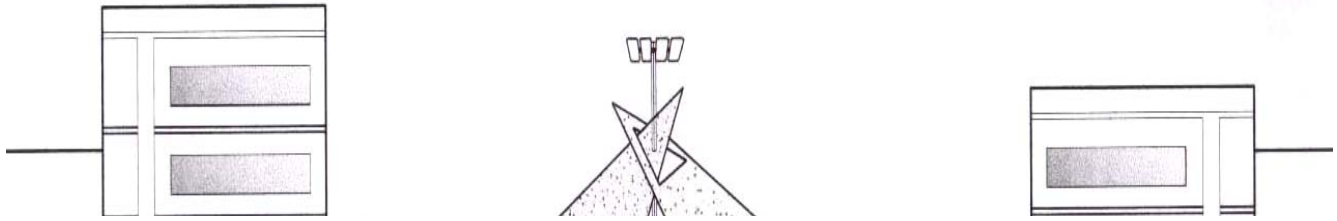
- طرح پیشنهادی تقاطع معبر جدید و کوچه مقصودیه

- طرح پیشنهادی قسمتی از معبر طراحی شده و پل روگذر عابر پیاده

- طرح نما - برش معبر طراحی شده

- جهت بهتر نمایان شدن ارگ جداره این قسمت معبر یک طبقه در نظر گرفته شده تا دید بهتری به ارگ داشته باشیم

